

"ЗЛИЙ" ДОБРИЙ ГЕНІЙ ТОМАС МАЛЬТУС

Коли б Мальтус, а не Рікардо, був фундатором політичної економії XIX століття, наскільки мудрішим і багатшим був би тепер світ.

Джон М. Кейнс

Ідеї економічного вчення А. Сміта швидко поширювалися по всьому світові, знаходячи своїх послідовників і супротивників. Особливе поширення вони знайшли в Англії та Франції – країнах, де з кінця XVIII ст. і до середини XIX ст. завершився промисловий переворот і відбувся перехід до індустріального (фабричного) виробництва. Ця подія ознаменувалася заміною ручної праці машинною, перетворенням мануфактур на фабрики, створенням ринкової інфраструктури.

Якісні зміни в економіці зумовили зростання темпів економічного розвитку і ще більше зміцнили віру економістів нової доби у всесильність ідей економічного лібералізму, оспіваного їх кумиром – Адамом Смітом. Меркантилістичні уявлення і державний протекціонізм відійшли у минуле, а усе більша лібералізація економіки провідних країн світу нібито служила доказом мудрої справедливості економічного вчення Адама Сміта.

Водночас непослідовність деяких положень смітівської теорії стала "міною уповільненої дії", яка зрештою призвела до розмежування у таборі класичної політичної економії.

Однак розмежування послідовників класичної школи не можна пояснити тільки непослідовністю та двозначністю певних положень вчення А. Сміта. Основною причиною стали якісні зміни в ринковій економіці, нові явища і процеси, які класична економічна теорія XVIII ст. пояснити виявилася не в змозі.

Частина послідовників А. Сміта, використовуючи положення свого учителя про те, що праця лежить в основі мінової вартості товарів тільки у "ранньому і примітивному стані суспільства", коли виробники застосовували власні засоби виробництва та не продавали свою працю, а у більш розвинених суспільствах мінову вартість створює не лише праця, а й земля і капітал [1, 112], однозначно стала на позиції *багатофакторної теорії вартості* (Ж. Б. Сей, Т. Мальтус). Інші ж послідовники А. Сміта (зокрема, Д. Рікардо та представники рікардіанської економічної школи) не менш однозначно стали на позиції *трудової теорії вартості*, стверджуючи, що у всі часи і за будь-яких умов лише праця є основою вартості товарів.

Визначним представником класичної політичної економії в Англії був **Томас Мальтус** (1766–1834). Творчість цього непересічного дослідника формувалася насамперед у першій чверті XIX ст., але результати його наукових розвідок мають цінність і для сучасної економічної науки.

Томас Роберт Мальтус народився поблизу Лондона у сім'ї лорда-поміщика. Його батько був людиною прогресивною й освіченою, у домі Мальтусів часто бували найвідоміші філософи і економісти того часу, зокрема Д. Юм.

Як молодшому дворянському синові Томасові за звичаєм призначалася духовна кар'єра, тому після закінчення Джебзус-коледжу Кембриджського університету в 1788 р. він прийняв духовний сан і став сільським пастором. Одержавши у 1793 р. вчений богословський ступінь, Т. Мальтус водночас став викладати у коледжі, адже він завжди мав потяг до науки. Увесь свій вільний час він присвячував дослідженню проблеми взаємозв'язку економічних процесів і природних явищ, які захопили його ще з юнацьких бесід та дискусій з батьком. З 1805 р. і до кінця життя Т. Мальтус був професором кафедри сучасної історії та політичної економії коледжу Ост-Індської компанії, яку відкрили спеціально для нього, де він також виконував обов'язки священика. Цікаво, що Т. Мальтус одружився порівняно пізно (у 39 років), мав трьох синів і доньку.

Т. Мальтуса пов'язувала багаторічна щира дружба й наукові контакти з Д. Рікардо, хоча у науці вони були швидше опонентами, ніж односторонніми. Зокрема, у своїй книзі *“Принципи політичної економії, розглянуті у плані їх практичного застосування”* (1820) Т. Мальтус веде завзяту полеміку з Рікардо щодо вартості, доходів, проблем надвиробництва та реалізації тощо.

Перша праця Т. Мальтуса *“Дослід про закон народонаселення”*, видана у 1798 р., була опублікована ним анонімно. Вона викликала бурхливу, переважно негативну реакцію, піддавалася нападкам з боку багатьох вчених і політиків. З цієї причини, а точніше для поліпшення своєї праці Т. Мальтус у 1799–1802 рр. здійснив поїздку по ряду країн Європи, а через деякий час (у 1803 р.) здійснив друге, виправлене видання своєї книги цього разу під своїм іменем. За його життя було здійснено ще кілька перевидань цієї праці, яка з невеликого памфлету перетворилася на чималий трактат.

Крім *“Дослід”*, який зробив його автора відомим і навіть знаменитим, Томас Мальтус написав ще кілька значних праць, серед яких потрібно виділити *“Дослідження про природу та зростання земельної ренти”* (1815) і *“Принципи політичної економії, розглянуті у плані їх застосування”* (1820). Остання з них у творчому плані стала головною працею Т. Мальтуса. Сучасники вважали Т. Мальтуса видатним економістом за його дослідження багатьох основоположних проблем економічної теорії. Однак до історії економічної думки він увійшов насамперед як автор *теорії народонаселення*.

У своїй праці *“Дослід про закон народонаселення”* Т. Мальтус виходив з таких основних положень:

- суспільство знаходиться у рівноважному стані, коли виробляє достатню кількість продовольства для споживання відповідної чисельності населення;
- при порушенні цієї рівноваги у суспільстві виникають сили, які повертають його до рівноважного стану;
- ціни всіх товарів визначаються співвідношенням попиту й пропозиції;
- існує закон народонаселення, за яким і населення, і продовольство за відсутності перешкод безмежно зростають, але швидкість зростання населення вища, ніж швидкість зростання продуктів харчування.

Зокрема, за сприятливих обставин населення буде зростати у геометричній прогресії (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64 і т. д.), а виробництво продовольства – в арифметичній (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 і т. д.). З цього випливає, що кількість населення подвоюється кожних 20–25 років, а виробництво продуктів харчування за цей же період зростає значно меншими темпами (тільки на 20–25%).

Саме у перенаселенні англійський пастор вбачав основну причину зростання розпусти, хвороб, злиднів, голоду і безробіття та інших бід суспільства. *“Через перенаселення, – писав Т. Мальтус, – бідність може стати жалюгідною і гіркою долею*

усього людства" [2, 14]. Уся його книга є аналізом того, як досягти бажаної рівноваги між населенням і виробництвом достатньої кількості продуктів харчування.

Т. Мальтус сприйняв тезу А. Сміта про те, що зростання багатства може відбуватись необмежено, однак проблему він бачив у іншому ракурсі: економічне зростання обмежене небезпекою більш швидкого зростання населення, ніж це допускається зростанням виробництва предметів споживання. Передбачаючи майбутню критику, Т. Мальтус не один раз повторював, що він не заперечує проти зростання чисельності населення, але пропонував "...встановити між населенням і продовольством таке співвідношення, яке б не викликало боротьби між ними", тобто досягти стану економічної рівноваги суспільства. "Вороги, з якими я борюсь, – наголошував він, – суть розпушта та злидні" [2, 32].

Свій закон народонаселення Т. Мальтус вивів, опираючись на біологічну здатність людини до продовження роду, яку він вважав природним інстинктом, а також на популярний у той час закон *спадної родючості землі*. Народ сам винен у своїх стражданнях, стверджував Т. Мальтус, оскільки має природну пристрасть до швидкого розмноження, а його біди доповнюються обмеженістю ресурсів для виробництва предметів споживання, що проявляється через спадну родючість земель.

Оскільки, за висновками Т. Мальтуса, населення зростає значно швидше від виробництва продуктів споживання, то для збереження рівноваги "...необхідно, щоб розмноження постійно затримувалося". У примітивних суспільствах це досягається через хвороби, голод і війни, а в ринковому суспільстві – через регулювання заробітної плати і "моральне стримування" народжуваності. Регулювання заробітної плати відбувається автоматично у тому розумінні, що надмірне зростання населення знижує заробітну плату і тим самим обмежує зростання населення у наступному поколінні. Навпаки, зростання заробітної плати призводить до зростання населення і тим самим – до зростання бідності наступного покоління. Зокрема, багатий урожай спричинить подальший голод, оскільки, як стверджує цей вчений: "Достаток, заохочуючи шлюби, породжує надлишок в населенні, потреби якого уже не можуть задовольнитися урожаєм звичайного року".

На думку Т. Мальтуса, якщо людина не може прогодувати сім'ю, не готова взяти на себе всі турботи з народження і виховання дітей, то вона повинна відкласти свій шлюб, а якщо така готовність не наступить ніколи – то має взагалі відмовитися від нього. Т. Мальтус любив повторювати, що будь-які спроби подолати злидні, звертаючись до державних субсидій чи до приватної благодійності, можуть тільки послабити головне обмеження надмірного зростання населення – необхідність кожного самому турбуватися про себе та повною мірою відповідати за свою непередбачливість. Ніхто із здатних до праці не має "...права на прожиток, якщо він не може прогодувати себе власною працею" [2, 75]. При цьому бідна людина не може зазіхати на власність багатих, адже приватна власність необхідна для зростання виробництва споживчих товарів і тим самим для поліпшення становища бідних.

Зростання злиднів через надлишок населення соціально небезпечно, адже може викликати нестабільність у суспільстві (бунт), тому Т. Мальтус пропонує так вирішити проблему бідності: створення ощадних кас, де нагромаджуються гроші та навчаються бережливості; зростання "середнього класу" (у віддаленій перспективі).

Оскільки, на думку англійського вченого, соціальна рівність принципово неможлива, а поділ суспільства на дуже багатих та дуже бідних небажаний, то основу здорового зростання населення, тобто зростання без бідності, становить зростання виробництва і "середнього класу". "Не надмірні розкоші невеликої кількості людей, а помірні розкоші

усіх класів суспільства, – підкреслював Мальтус, – складає багатство і добробут народу” [2, 34]. “Середній клас” формує основу суспільства, але мають бути також бідніші і багатші, що він пояснює таким чином: “Якщо відняти у людини надію на підвищення та небезпеку зниження, то не було б тих старанності та завзяття, які змушують кожну людину поліпшувати своє становище і які є головним двигуном суспільного добробуту” [2, 72].

Теорія народонаселення Т. Мальтуса викликала односпайну бурхливу критику з боку економістів різних спрямувань, які оголосили її людиноненависницькою, а її автора називали “похмурим і злим генієм, готовим згасити усяку надію роду людського”. Найбільшим нападкам піддавалася центральна ідея “Дослідження про закон народонаселення” – про вплив чисельності і темпів приросту населення на добробут суспільства. Особливо різких нападів теорія Т. Мальтуса зазнавала з боку марксистів, однак це було вже після смерті її автора.

Однак, незважаючи на її окремі недоліки і недостатню коректність, орієнтацію винятково на екстенсивні можливості у зростанні виробництва предметів споживання, ігнорування науково-технічного прогресу в цій галузі, ідея Т. Мальтуса в принципі справедлива й актуальна. Правильність наукового передбачення англійського вченого стала очевидною, хоча, на щастя, його похмурі прогнози не виправдалися. Людство з часом усе ж повинно стабілізувати кількість населення Землі, ресурси якої не безмежні. Водночас не можна забувати й застереження самого Т. Мальтуса про те, що, ознайомившись з його працею, “...кожен читач повинен визнати, що, незважаючи на окремі помилки, практична мета, яку переслідував автор цього твору, полягала у поліпшенні долі та збільшенні щастя нижчих класів суспільства” [2, 9].

Ця система поглядів на народонаселення отримала в економічній науці назву *мальтузіанства*. Сучасних прихильників теорії народонаселення Т. Мальтуса називають *неомальтузіанцями*.

З теорією народонаселення тісно пов’язана *теорія заробітної плати* цього вченого. Т. Мальтус доводив, що через тиск зростання населення на рівень заробітної плати, остання визначається *мінімальною вартістю засобів існування* робітника, що й визначає рівень заробітної плати. Проте сам мінімум у різних країнах може суттєво відрізнятись. Зокрема, Т. Мальтус наводить такий приклад: якщо в Англії основу харчування робітників становить пшениця, то в Ірландії – картопля, але ринкова ціна пшениці вища від ринкової ціни картоплі, тому заробітна плата англійського робітника вища, ніж ірландського, а результатом є “ірландські халупи та лахміття” [3, 137].

Економічно важливе значення має не номінальна, а реальна заробітна плата, яка, за Т. Мальтусом, визначається ціною продовольства. Тому бідність не можна подолати шляхом роздачі грошової допомоги: “Коли існує нестача певного товару, – наголошує Т. Мальтус, – то він не може бути розподілений між усіма: він надходить тому, хто пропонує за нього вищу ціну. Тому, коли відчувається нестача продовольства, порівняно з населенням, то зовсім однаково, будуть нижчі класи одержувати 2 шилінги чи 5” [3, 145].

Водночас Т. Мальтус рішуче виступав проти зрівняльності у доходах: “Рівність не створює достатньо сильного мотиву до праці і не сприяє перемозі над природними лінощами... Неминуча бідність, до якої дуже швидко має привести будь-яка система рівності...” [3, 211]. Відповідно, він виступав і проти закону про допомогу бідним, яка зумовить “...швидке збільшення нездоланної людської маси, що просто змете систему соціальної допомоги”. Це застереження Т. Мальтуса актуальне й нині.

Лише мінімальний рівень заробітної плати, як міркував англійський пастор, може забезпечити найоптимальнішу пропорцію між зростанням населення і збільшенням виробництва предметів споживання. У цьому й полягає суть *закону заробітної плати* Томаса Мальтуса. За ним, заробітна плата у суспільстві не може зростати, незмінно залишаючись на низькому рівні. Цю точку зору, до речі, поділяв й науковий опонент Т. Мальтуса Д. Рікардо.

Хоча найбільший резонанс у науковому світі викликала мальтузіанська теорія народонаселення, чи не найбільш плідною у теоретичній спадщині Т. Мальтуса виявилася *теорія витрат виробництва*.

Т. Мальтус не сприйняв положення А. Сміта про те, що вартість пов'язана лише з працею, заперечуючи абсолютизацію трудової вартості. Натомість він розвивав іншу сторону вчення свого вчителя – про те, що вартість утворюється усіма факторами виробництва. На думку Т. Мальтуса, *величина вартості товару визначається витратами його виробництва*, до яких він відносив матеріальні витрати та витрати живої праці. Ці ідеї лягли в основу *теорії витрат виробництва*, яку згодом позитивно сприйняла більшість західних економістів. Серед її прихильників був і видатний англійський економіст ХХ ст. Дж. М. Кейнс.

Достатньо суперечливим, виходячи з теорії витрат виробництва, стало трактування Т. Мальтусом *прибутку*. Прибуток він визначав надлишком вартості над витратами виробництва, який виникає не у виробництві, як стверджували А. Сміт і Д. Рікардо, а в обігу – при реалізації товарів за цінами, що перевищують витрати виробництва.

Ця сумнівна теза змусила Т. Мальтуса шукати можливості повної реалізації виробленого продукту, що знайшло відображення у його *теорії реалізації*. Т. Мальтус міркував, що робітники через низьку заробітну плату не в змозі закупити всі вироблені товари, тому необхідно, щоб існували непродуктивні класи, які зможуть викупити ту частину продукту, в якій втілений прибуток.

Парадоксом стало те, що це помилкове твердження привело Т. Мальтуса до правильного висновку про існування меж зростання капіталу внаслідок недостатнього попиту. “Капіталізувати дохід у той час, коли нема достатнього попиту на продукти, – писав Т. Мальтус, – так само безглуздо, як безглуздо заохочувати шлюб і розмноження населення, коли відсутній попит на робочі руки та нема фонду для прокорму нового населення” [5, 215].

У цьому пункті, випередивши свій час, Т. Мальтус кинув виклик класичній економічній теорії, яка стверджувала, що джерелом зростання багатства є бережливість, що виробництво завжди має перевищувати споживання. Визнаючи ці висновки значною мірою правильними, він зазначав, що принцип бережливості, доведений до крайнощів, підриває стимули до виробництва: “Якби кожен задовольнявся простою їжею, найскромнішими одягом і житлом, то, вочевидь, і не існувало б ніяких інших видів харчів, одягу і житла...” [4, 137].

Ці положення концепції Т. Мальтуса згодом розвинув Дж. М. Кейнс у своїй теорії, показавши, що нестача сукупного попиту призводить до стагнації економіки, а ощадливість, як її розуміли класики, неминуче зумовлює парадокс, зменшуючи сукупний попит і тим самим збіднюючи націю.

Видатним став внесок Т. Мальтуса у формування одного з тріади фундаментальних економічних законів – *закону спадної віддачі* ресурсів¹.

¹ Окрім *закону спадної віддачі*, до тріади фундаментальних економічних законів належать *закон попиту і пропозиції* та *закон спадної корисності*.

Його суть полягає в тому, що кожен додатковий приріст одного з виробничих ресурсів – капіталу, праці чи землі (пізніше додали ще один ресурс виробництва – підприємницькі здібності) – за незмінної кількості інших з певного моменту призводить до зменшення приросту виробленого продукту. Цей ефект спостерігається і тоді, коли приріст усіх ресурсів відбувається непропорційно.

Спадний приріст продукту викликається тим, що зростаючий обсяг кожного з виробничих ресурсів поєднується з фіксованим обсягом (чи з меншим зростанням) інших. Закон спадної віддачі показує, що зростаюча віддача ресурсів, тобто збільшення їх корисного ефекту, можлива тільки за умов їх якісного поліпшення і зростання ефективності застосування. Проте останній висновок було зроблено послідовниками Т. Мальтуса уже значно пізніше.

Значну увагу Т. Мальтус приділяв проблемам *земельної ренти* – насамперед *ренти диференційної*, яким присвятив спеціальну працю *“Дослідження про природу та зростання ренти”* (1815). Він не визнавав існування *абсолютної ренти*, а у дослідженні природи диференційної земельної ренти продовжував традиції класичної школи, розвиваючи погляди Петті, Сміта і Рікардо.

Томас Роберт Мальтус раптово помер від хвороби серця.

Література

1. Сміт А. *Добробут націй: дослідження про природу і причини добробуту націй* / А. Сміт ; [пер. з англ.]. – К. : Port-Royal, 2001.
2. Мальтус Т. *Опыт о законе народонаселения* / Т. Мальтус // *Антология экономической классики : в 2 т. Т.2.* – М. : Эконов, 1993.
3. *Malthus T. R. Principles of Political Economy* / T. R. Malthus. – Pickering, 1836.
4. Аникин А. В. *Люди науки: встречи с выдающимися экономистами* / А. В. Аникин. – М. : Дело Лтд, 1995.
5. Блауг М. *Економічна теорія в ретроспективі* / М. Блауг ; [пер. з англ.]. – К. : Основи, 2001.
6. *Історія економічних учень : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича.* – К. : Знання, 2004. – С. 251–261.
7. Ковальчук В. М. *Світова економіка: історія та дослідники* / В. М. Ковальчук, Лі Цзе Гао, Л. А. Останкова. – К. : Центр уч. літ., 2011. – С. 160–174.
8. Ковальчук В. Н. *История мировой экономики и исторической мысли. Т. 1* / В. Н. Ковальчук, Н. А. Ярыгина. – Самара, М., 2012. – С. 227–233.
9. Ядгаров Я. С. *История экономических учений* / Я. С. Ядгаров. – М. : Инфра-М, 1998. – С. 84–90.

Редакція отримала матеріал 24 вересня 2012 р.